

मराठी बोलीभाषे समोरील ए.आय.चे आव्हान

प्रा.डॉ.गोविंद रामदिनेवार*

मराठी विभाग प्रमुख, वै.धुंडा महाराज देगलूरकर महाविद्यालय देगलूर

शोध सार

कृत्रिम बुद्धिमत्ता या शब्दांमध्येच सारे यशाचे रहस्य दडलेले आहे. सुरुवातीला आपण नैसर्गिक आणि कृत्रिम या दोन्ही शब्दाचा अर्थ पाहू. नैसर्गिक म्हणजे जे वास्तवावर आधारित असते ज्याला अभिजात गुणाची शक्ती असते आणि याचे मूळ खोलवर रुजलेले असतात. नैसर्गिक म्हणजे निसर्गाशी संबंधित, स्वतःहून घडलेले, कृत्रिम नसलेले, सहज, स्वाभाविक, बनावटीपणा नसलेले उदाहरणार्थ नैसर्गिक हवा, नैसर्गिक सौंदर्य, याला आपण नैसर्गिक म्हणतो. नैसर्गिक हे प्राचीन काळापासून परंपरागत चालत आलेले आहे ज्याला कुठेही कृत्रिमतेचा आधार नसतो आपण सहज बोलताना म्हणतो "त्याचं बोलणं फार नैसर्गिक आहे बरं". " त्याचं हसणं फार नैसर्गिक आहे बरं". लहान मुलाचं हसणं आणि रडणं हे दोन्हीही नैसर्गिक असते. म्हणजेच निसर्गाच्या सानिध्यात वास्तविक रीतीने घडलेले ज्याला कुठेही मेकअप केलेले नसतो, ते नैसर्गिक. याच्या विरुद्ध विचार केला तर. कृत्रिम ज्याच्यामध्ये बनावट केलेलं असतं, अस्वभाविक असते. म्हणजे एखाद्या कुरूप स्त्रीला मेकअप करून सुंदर दाखवणं आणि ती कशी सुंदर आहे असा भास निर्माण करणं म्हणजे कृत्रिम आणि या कृत्रिमतेतून खरा आस्वाद दाखवण्याचा प्रयत्न आज ए.आय. च्या माध्यमातून होत आहे . उपयोगाचे आहे ते कसे हाताळले पाहिजे या संदर्भात सखोल अभ्यास होऊन ये आईच्या संदर्भातली नैतिकता विकसित करणे महत्त्वाचे वाटते.

बीज शब्द: कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मराठी बोलीभाषा, नैसर्गिकता, नैतिकता, आव्हान

Received: 02/12/2025

Accepted: 17/01/2026

Published: 31/01/2026

*Corresponding Author:

प्रा.डॉ.गोविंद रामदिनेवार

Email: govindramdine@gmail.com

स्वरूप

आपण बाजारात गेल्यानंतर आपल्याला बनावटी अनेक वस्तू भेटतात ज्याला तो व्यापारी खऱ्या म्हणून विकतो आणि त्या वस्तू आपण विकत पण घेतो. पण जेव्हा त्याचा उपयोग आपल्या जीवनात होतो तेव्हा ते कळायला लागतं की हे बनावट आहेत. त्याचप्रकारे आपण जेव्हा भाजीपाल्याच्या बाजारात जातो आणि तिथे भाजीपाला विक्रेता हा जोरजोरात ओरडतो की हे गावरान भाजी आहे गावरान म्हणजे काय? गावरान म्हणजे याचा नेमका अर्थ काय मुळात हा गावरान शब्द बोलीतून आला बोली भाषेतून तून निर्माण झालेला आहे. गावरान म्हणजे भाजीपाल्याच्या मार्केटमध्ये तो शब्द चांगला वाटतो आपण गावरान म्हटल्यानंतर आनंदाने घेतो. हवेतर चार पैसे जास्त देतो आणि त्याचा आस्वाद सुद्धा आपण घरी आहारातून घेत असतो जेवणातून घेत असतो. पण तोच भाजीपाला जेव्हा शहरी होतो म्हणजे सरकारी होतो किंवा

हायब्रीड होतो तेव्हा त्याची किंमत आपोआप कमी होते. आणि त्याची चवही त्याच प्रकारे बदलून जाते तोच फरक नैसर्गिक बुद्धिमत्ता आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यामध्ये आहे. नैसर्गिक हे स्वाभाविक असते, पण कृत्रिम हे अस्वाभाविक असते. ए.आय. चा अर्थ पाहायचा असेल तर त्याचे विश्लेषण खालील प्रमाणे करता येते. (Artificial Intelligence / कृत्रिम बुद्धिमत्ता) म्हणजे संगणक किंवा यंत्रांना मानवीसारखी बुद्धिमत्ता देण्याची तंत्रज्ञान शाखा. याचे मूळच संगणकाला आणि यंत्राला मानवासारखी बुद्धिमत्ता म्हणजे आमच्या मराठीमध्ये 'गौणिसारपा' हा शब्द आहे. गौणिसारोप (गौणी सारोप) हा मराठी व्याकरण व अलंकारशास्त्रातील एक महत्त्वाचा अलंकार आहे.

गौणिसारोप म्हणजे काय?

जेव्हा एखाद्या वस्तूचे किंवा व्यक्तीचे गुण व दोष दुसऱ्या वस्तूवर प्रत्यक्ष रीतीने असल्यासारखे लावले जातात, पण तो अर्थ थेट नसून सूचक

(गौण) असतो, तेव्हा गौणिसारोप अलंकार होतो.थोडक्यात अप्रत्यक्ष रूपाने केलेली रूपकात्मक तुलना गौणिसारोप. म्हणजे काय? हे खालील उदाहरणावरून पाहू. सोप्या शब्दांत

जेव्हा आपण "तो सिंह आहे" असे म्हणतो, तेव्हा तो खरोखर सिंह नसतो,

पण सिंहाचे धैर्य, पराक्रम त्या व्यक्तीत असल्याचे सूचित होते.

हा गौणिसारोप आहे.

किंवा "तो गाढव आहे"असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा तो चार पायाचा एक शेपटाचा दोन कानाचा गाढव नसतो. तर त्याचे गुण हे गाढवा सारखे असतात हाच काय तो फरक नैसर्गिक बुद्धिमत्ता आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यामध्ये आहे.

आता थोडे आपण भाषेकडे वळूया. ज्या समाजात मानव राहतो त्या मानवी समाजाने स्वतःच्या विकासाच्या अवस्थेत भाषेची निर्मिती केली.याअतिशय महत्त्वाच्या वस्तूची निर्मिती केली आहे, मुळात भाषा या शब्दाचा अर्थ पाहिला तर 'भाष'म्हणजे बोलणे या अर्थाच्या संस्कृत धातूपासून बनला आहे. भाषा शब्दाचा अर्थ पाहिला तर बोलणे भाषण करणे या अर्थाने सर्वसाधारण शब्द त्यामधून निघतात थोडक्यात याचा सविस्तर अर्थ पाहिला तर आपल्या मनातील विचार आपल्या मनातील कल्पना व्यक्त करण्यासाठी मुखावाटे निघणाऱ्या सार्थ ध्वनीचा समूह म्हणजे भाषा होय. म्हणजे मनातल्या कल्पना शब्दाच्या माध्यमातून दुसऱ्या समोर प्रकट करतो. मग ते बोलीभाषेतून असोत की प्रमाण भाषेतून असोत. त्या मनातील कल्पना आणि भावना याचा एक बंध असतो. म्हणजेच भाषा ही व्यवहारास प्रवृत्त करणाऱ्या सार्थ अन्वित ध्वनीचा समूह असतो. म्हणजे मूळ अशयाशी ज्यांचा कार्यकारण संबंध नसलेल्या ध्वनी संकेतानी ती बनलेली असते समाज व्यवहाराला ती सद्यभूत करणारी अशी असते.म्हणजे भाषा ही एक पद्धत होय आणि ती पद्धत समाज स्वीकारत असतो.कारण समाजामध्ये राहत असताना,व्यवहार करत असताना, एका घटकांची आवश्यकता असते आणि तो घटक म्हणजे भाषा होय. ही भाषा यादृच्छिक ध्वनी संकेतावर आधारलेली आणि समाज व्यवहाराला सहाय्यभूत अशी असते .समाज व्यवहाराचे विनिमयाचे साधन ही भाषा असल्यामुळे दोन मनुष्यांच्या मध्ये आपल्या इच्छा,आपले विषय याचे देवघेव करण्यासाठी ध्वनी संकेताच्या माध्यमातून ती समाजामध्ये मार्गक्रमण करत असते. म्हणूनच भाषा ही आपल्या दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग असतो. या गोष्टी भाषेच्या बाबतीत लागू पडतात म्हणून भाषेची काही वैशिष्ट्ये पाहिले तर कोणतीही भाषा ही जन्मसिद्ध नसूनही

तशी ती वाटते, कोणतीही भाषा ही प्रयत्न केल्यावर शिकता येते, प्रत्येक भाषेला इतिहास असतो, म्हणूनच भाषाही परिवर्तनशील असते. जशी भाषा परिवर्तनशील आहे तशी ती स्थिर सुद्धा असते म्हणूनच भाषा ध्वनीने बनलेली असते . भाषेचा इतिहास पाहिला तर ती लिखित आणि नोंदवलेली असते, यामुळे भाषा ही समाज व्यवहाराचे श्रेष्ठ साधन आहे .कारण भाषेमध्ये प्रतीकात्मकता हा गुण महत्त्वाचा असतो या गुणामुळे ती सामाजिक संस्था बनलेली आहे. सामाजिक संस्थेमुळे त्या भाषेमध्ये विविधता ही मोठ्या प्रमाणात आलेली आपणास दिसते. प्रत्येक भाषेची स्वरूप हे वेगळे असते अनेक भाषेमध्ये काही सार्वत्रिक लक्षणे दिसतात जसे की प्रत्येक मानवी गटात भाषा उपलब्ध आहे. कोणत्याही मानवेत्तर सचेतन गटास भाषा उपलब्ध नाही जरी ती उपलब्ध असली तरी ती दुसऱ्यास किंवा दुसऱ्या प्राण्यास समजत नाही. भाषाही उच्चारनशील आहे, म्हणजे ती श्राव्य आहे, प्रत्येक भाषेत एक परंपरा आहे म्हणून ती भाषा शिकणे शक्य होते प्रत्येक भाषेत एक अनुदान पद्धती असते तशीच विभक्त स्वन पद्धती सुद्धा आहे. प्रत्येक भाषेमध्ये स्वनिम व्यवस्था असते. पदीम व्यवस्था असते ,पण त्या दोन्ही वेगवेगळ्या पातळीवरून कार्य करतात त्यामुळे भाषेच्या संस्कृतीचे संक्रमण होते आणि त्यामुळेच भाषा ही एक सामाजिक सवय बनते . यातूनच भाषेचे दोन प्रकार पडतात एक प्रमाणभाषा आणि दुसरी बोलीभाषा.

आता मराठी बोलीभाषा यावर किंवा या भाषे मध्ये कोणकोणते आव्हान आहे येणार आहेत हे पाहत असताना बोलीभाषा म्हणजे काय बोली भाषेचे स्वरूप पाहणे गरजेचे आहे. भाषेच्या अनेक वैशिष्ट्ये पैकी विविधता हे एक वैशिष्ट्य असून भाषेच्या बाबतीत असे म्हटले जाते 'चार कोस पर बदले पाणी -आठ कोसपर बदले वाणी' ही म्हण भाषेच्या बाबतीत प्रचलित आहे. सृष्टी मधील प्रत्येक घटना,व्यक्ती,ध्वनी, रूप, वस्तू, ही अक्षरशः अद्वितीय असते. विशुद्ध मौखिक संस्कृतीत जे काही असते त्याचा आनंद हा बोली भाषेमध्ये असतो.म्हणजे ज्यामध्ये मौखिक, पारंपारिक,पिढीजात, आहे आणि अलिखित आहे. किंवा लोक जीवनातील अविनाशी असे शब्द बोली भाषेमध्ये असतात.कारण आदिमानवाच्या मनाच्या आविष्कारातून ती बोली घडलेली असते. ज्या बोलीमध्ये विश्वास असतो, रुढी असतात, परंपरा असतात. म्हणून बोली भाषेचे स्वरूप पाहतांना तिच्या काही व्याख्या पाहणे इथे उपयुक्त वाटते. जसे हे काय विस्तृत भूभागाच्या एका फार मोठ्या समूहाकडून एकाच भाषेच्या आधाराने विचार विनिमय होत असतो तेथे विचार विनिमयाच्या त्या माध्यमास भाषा असे म्हणतात.परंतु त्या भाषेच्या अंतर्गत लहान समूहाकडून त्या भाषेचे साम्य ठेवणारी जी भाषा बोलली जाते तिला

बोलीभाषा असे म्हणतात. अशीच साधारणपणे आपणास बोलीभाषेची व्याख्या करता येते.

आता बोली भाषेचे काही गुणविशेष पाहिले तर आपणास लक्षात येते की, बोली ही प्रमाणभाषेपेक्षा कशी वेगळी आहे थोडक्यात असे म्हणता येते की महाराष्ट्रात मराठी प्रमाणभाषा आहे जिला आपण पुस्तकाची भाषा म्हणतो. भाषाशास्त्रज्ञ तिला प्रमाणभाषा असे म्हणतात पण याच महाराष्ट्रामध्ये अहिराणी, कोकणी, मराठवाडी, व-हाडी, वैधर्मी, डांगी, या बोली आपल्याला पाहायला मिळतात. ए. आय. मध्ये आता प्रमाणभाषा वापरली जाणार मग बोलीला कुठे स्थान असणार का? हा प्रश्न माझ्यापुढे तयार होतो. प्रमाण भाषेमध्ये 'पाणी'हा शब्द आपण वापरतो आणि लिहितो ही पण बोलीमध्ये 'पानी'हा शब्द आणि कित्येक वर्षांपासून वापरत आलो आणि आता हा शब्द ए.आय.मध्ये किंवा कृत्रिम बुद्धिमत्तेमध्ये संपला जाणार आहे. 'घड्याळ'हा शब्द वापरात राहणार पण अहिराणी भाषेमध्ये 'घड्ड्य'

हा शब्द नष्ट होणार 'पोळा' हा शब्द राहिल पण अहिराणी मधला 'पोया'हा शब्द नष्ट होईल मी जेव्हा चॅट जी पी टी वर 'पोया'या शब्दाचा अर्थ शोधू लागलो तर त्याचे अर्थ वेगळेच निघू लागले पोया या शब्दाचे अर्थ संदर्भानुसार बदलतात. १) दैनंदिन / बोली अर्थ

पोया म्हणजे

गुंता, अडचण, गोंधळ

उदा .त्याच्या बोलण्यात फार पोया आहे.

हा प्रश्नच मोठा पोया झाला आहे.

२) केसांशी संबंधित अर्थ (बोली)

केसांचा गुंता, उदा.

तिच्या केसांत पोया पडले आहेत.

३) लाक्षणिक अर्थ

विचारांचा गुंता. सुटायला कठीण अशी अवस्था

उदा.

या विषयाचा पोया अजून सुटलेला नाही.

समानार्थी शब्द

गुंता, अडचण, पेच

वाक्प्रचारात वापर

पोया सुटणे – समस्या सुटणे

पोया वाढणे – अडचण वाढणे .

असे कितीतरी मुळ शब्द कृत्रिम बुद्धिमत्ता मध्ये नष्ट होणार. जे बोलीतील शब्द प्रमाण भाषे सारखे आहेत ते टिकणार पण ज्याच्यामध्ये उच्चार दृष्ट्या भेद आहे ते शब्द नष्ट होणार. थोडेसे भाषाशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून बोलायचे झाल्यास उच्चार परिवर्तनातून व अर्थ परिवर्तनातून निर्माण झालेले अनेक शब्द हे कृत्रिम बुद्धिमत्तेमध्ये नष्ट होणार. समाजाचा एकजिनसीपणा ज्या बोली भाषेमध्ये आहे तो एक जिनसीपणा प्रमाण भाषेत नसतो. त्यामुळे या समाजाची ऐक्यता किंवा छोट्या छोट्या समाजाच्या बोलीला जे धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक, साहित्यिक आणि राजकीय महत्त्व आहे ते राहणार नाही. त्या छोट्या समाजाची ऐक्यता थोडक्यात येण्याची शक्यता आहे. केंद्रवर्ती क्षेत्र आणि संक्रमण क्षेत्र अशी दोन ठिकाण सांगितले जातात. ही ठिकाणे ए आय च्या कार्यक्षेत्रामध्ये नष्ट होण्याची भीती आहे. याच प्रकारे जे बोलीचे प्रकार आहेत जसे स्थल बोली, वर्ग बोली हे सुद्धा यामध्ये नष्ट होतील काही बोलीमध्ये आणि प्रमाण भाषेमध्ये काटेकोर रेषा नसते ती अभ्यासातून ती व्यवहारातून कळत असते. जसे रात्र आणि दिवस यामध्ये विभाजक रेषा असते त्याच प्रकारे बोली आणि प्रमाण यामध्ये विभाजक रेषा नाही मग भेद कसा करायचा मग बोलीचे स्थान कसे हे थोडेसे ए.आय.मध्ये आढळतात्मक वाटते.

ए.आय. मध्ये काही गोष्टीचा विचार केला तर काही आव्हाने पुढील प्रमाणे दिसून येतात जसे की ध्वनी परिवर्तन हे आकलन क्षमतेच्या मर्यादित होत नाही निरापवाद ध्वनी परिवर्तन हे लक्षात येत नाही. बोली भाषेचे प्राचीन काळापासून आजपर्यंत होत आलेले उच्चार परिवर्तन हे ए.आय.यामध्ये समजून घेणे अवघड आहे .

बोलीभाषा ही समाजाच्या अंतःकरणाशी जोडलेली भाषा असल्यामुळे ती स्थानिक गुणधर्म जोपासून असते म्हणजे तिच्यात स्थानिक भावना, स्थानिक संदर्भ, स्थानिक विनोद, स्थानिक उपरोध आणि अनुभव दडलेले असतात. पण कृत्रिम बुद्धिमत्ता यामध्ये मात्र या वरील सर्व गोष्टी दिसत नाहीत, म्हणजे झपाट्याने नष्ट होत आहेत हे बोलीभाषा समोरील आव्हान आहे.

प्रमाणभाषा व तिचे अभ्यासक हे वैश्विक स्तरावर खूप मोठ्या प्रमाणात आढळतात पण बोलीच्या अभ्यासक तेवढे आढळत नाहीत त्यामुळे बोलीभाषा नष्ट होण्याची भीती वाटते.

मी वर म्हटल्याप्रमाणे बोली भाषेतील अनेक शब्दाचा त्या त्या स्थानिक विभागानुसार वेगवेगळ्या अर्थ असतो .पण कृत्रिम बुद्धिमत्तेमध्ये त्याचा वेगळाच आणि चुकीचा अर्थ टाकल्यामुळे मूळ बोली भाषेतील गोडवा मूळ बोलीभाषेतील भावनिक संदर्भ हरवून जाते आणि बोली भाषेतील शब्दाचे विकृतीकरण होऊन बोलीभाषेतील अनेक शब्द नष्ट होऊ शकतात. किंवा त्याचा चुकीचा अर्थ कृत्रिम बुद्धिमत्ता हाताळणाऱ्या व्यक्तीकडे जाऊ शकतो हे सुद्धा मोठे आव्हान आहे.

काही भागातील मुखातील दोषामुळे, आळस, अनुकरण,आघात, हवामान देश परिस्थिती, भिन्न संस्कृतीचे मिश्रण, देश त्याग,पराजित आणि विजेते, संबंध, आहार, रोग आणि दुष्काळ, भिन्न भाषिकांचे सानिध्य,यासारख्या उच्चार परिवर्तनाच्या कारणामुळे अनेक बोली भाषेतील शब्द निर्माण झाले.त्याचा कृत्रिम बुद्धिमत्तेमध्ये कुठेही वापर होताना दिसत नाही.त्या शब्दाचा अर्थ आणि उच्चार हे पूर्णतः नष्ट झालेले आहेत म्हणजे ते शब्द पूर्णतः संपलेलेआपणास दिसतात.

बोली भाषेतील अनेक शब्द व त्या शब्दातील चढ उतार किंवा आरोह अवरोह आणि यासोबत जोडलेले मानवी संवेदना, भावनेची संवेदनशीलता हे कृत्रिम बुद्धिमत्ता ए.आय. या ओळखू शकत नाही त्यामुळे मूळ बोली भाषेतील व शब्दातील गोडवा निघून जातो.

सर्वात महत्त्वाचा धोका म्हणजे बोली भाषेच्या अभ्यासाकडे किंवा बोली भाषा बोलणाऱ्या व्यक्तीकडे आधुनिक तंत्रज्ञान, इंटरनेट,व डिजिटल साधनाचा अभाव असतो त्यामुळे कृत्रिम बुद्धिमत्ता तिथपर्यंत पोहोचू शकत नाही.त्यामुळे त्यांचे अनेक शब्द नष्ट होतात आणि बोलीभाषा कालांतराने नष्ट होईल ही सर्वात मोठी भीती व आव्हान अभ्यासाकासमोर आहे.

शब्द बदलल्यानंतर त्याचा अर्थ कृत्रिम बुद्धिमत्तेमध्ये लागत नाही जसे की बंबाट, हेंडगा, ॲडेंटी, इस्टेशन,मण,टेंब,भीर,अझून, अशा अनेक शब्दाचा अर्थ कृत्रिम बुद्धिमत्तेमध्ये मिळत नाही म्हणजे हे शब्द संपले का? असा प्रश्न माझ्यासमोर निर्माण होतो हे बोलीभाषा समोरीलआव्हान आहे.

निष्कर्ष.

- 1.उच्चार परिवर्तनामुळे झालेले बदल ए.आय.समजून घेत नाही.
- 2.स्थानिक भावना, स्थानिक संदर्भ, स्थानिक विनोद, स्थानिक उपरोध हे ए.आय.यामध्ये आकलन करून घेणे अवघड असते.
3. बोली भाषेच्या अभ्यासक वैश्विक स्तरापर्यंत जाऊ शकत नाहीत.

4. स्थानिक संदर्भ ए.आय.ला आकलन करून न घेता आल्यामुळे चुकीचा अर्थ निर्माण होऊ शकतो.

5. उच्चार परिवर्तनाच्या कारणामुळे ए.आय.ला बोली भाषेतील मूळ अर्थ समजून घेता येत नाही.

6. बोली भाषेतील आरोह-अवरोह ए.आय.ला समजत नाहीत.

7. बोली भाषेतला शब्द बदलला की ए.आय.ला त्याचा अर्थ लागत नाही ही सर्वात मोठी अडचण ए.आय.पुढे आहे.

संदर्भ ग्रंथ.

मराठीचे व्याकरण-डॉ.लीला गोविलकर.

भाषाविज्ञान व्याकरण आणि निबंध लेखन-प्रा.वसंत बिरादार